

BEATA MACHALSKA
Uniwersytet Wrocławski

TITULI WRATISLAVIENSES. CZEŚĆ 1. NAJSTARSZE ŁACIŃSKIE NAPISY

Różnie toczyły się losy Wrocławia od momentu jego powstania aż po czasy współczesne. Różnej narodowości byli jego mieszkańcy i różnymi mówili językami. Dużo się mówiło o polskości tych ziem w okresie średniowiecza, zwłaszcza w pierwszych powojennych latach (popularne było wówczas hasło „powrót Wrocławia do Macierzy”). Jednak sprawa przynależności tych terenów nie jest do końca jednoznaczna.

W 1335 roku umiera bezpotomnie piastowski władca Wrocławia Henryk VI. Na mocy zawartej wcześniej z królem Czech umowy, Wrocław przechodzi na prawie dwa wieki pod panowanie czeskie. Z kolei w 1526 roku, w wyniku bezpotomnej śmierci króla Czech i Węgier Ludwika Jagiellończyka, przechodzi w ręce Habsburgów. Pod ich panowaniem jest aż do 1741 roku, kiedy to dostaje się we władanie Prus. W 1945 roku „prapiastowskie ziemie” wracają do Polski.

Jak już wspomniałam, mieszkali na tych terenach ludzie różnych narodowości. Na ulicach słyszało się język polski, czeski, niemiecki. Uczeni z różnych krajów spierają się, która narodowość dominowała, do kogo właściwie należał Wrocław. Jednoznacznie nie można tego rozstrzygnąć.

Jednak pewien język pojawiał się tu od zarania istnienia Wrocławia, przez wieki kolejnych rządów, aż po czasy współczesne. W tym języku były wykonywane napisy oficjalne, w nim sporządzano dokumenty, w nim powstawały liczne utwory literackie. Chodzi oczywiście o łacinę. Ona jest kłamrą spinającą epoki. Używano jej przez cały czas. Do dziś powstają w tym języku napisy, które możemy zobaczyć na ulicach naszego miasta. Na fasadzie nowego gmachu Uniwersytetu Przyrodniczego został umieszczony napis: VIA AD SAPIENTIAM, a na pl. Teatralnym, na budynku Dolnośląskiej Wyższej Szkoły Służb Publicznych napis: BONUM PUBLICUM SUPREMA LEX.

W tym artykule zaprezentuję kilka najstarszych inskrypcji łacińskich, pochodzących ze średniowiecza, które szczęśliwie przetrwały do naszych czasów, chociaż często budowle, z których pochodzą, już nie istnieją.

TYMPANON FUNDACYJNY
Z KOŚCIOŁA NAJŚWIĘTSZEJ MARII PANNY NA PIASKU (OK. 1150)

Jedną z rzeczy, które średniowiecze przejęło z antyku, jest tympanon, tyle że tympanon średniowieczny różni się od pierwowzoru. Tympanon antyczny (wewnętrzne, wypełnione rzeźbą trójkątne pole frontonu) był trójkątny, romański zaś półkolisty lub ostrołukowy i stanowił część ozdobnego wejścia do kościoła, czyli portalu.

Il. 1. Tympanon fundacyjny z kościoła NMP na Piasku (fot. W. Machalski)

W sztuce romańskiej często mamy do czynienia z tympanonem fundacyjnym. Przedstawiał on fundatora danej budowli (zwykle kościoła), który w ręce trzymał model tej budowli, oraz boską postać (najczęściej Chrystusa lub Marię), której budowla była ofiarowana. Fundator był zazwyczaj przedstawiony w mniejszej skali niż Chrystus czy Maria — zasada obowiązująca także w gotyckim malarstwie.

Jedna z najstarszych inskrypcji znajduje się na tympanonie fundacyjnym w kościele NMP na Piasku. Tympanon ten został wykonany z różowego marmuru i przedstawia Marię, wdowę po Piotrze Włóście¹, oraz jej syna Świętosława, ofiarujących Matce Boskiej model świątyni. Tympanon znajduje się nad dawnym wejściem do klasztoru. Ponad rzeźbą, wzdłuż krawędzi, biegnie wykonany majuskułą napis.

Pismo jest zwarte, litery wąskie i długie, z szeryfami (trójkątnymi nasadkami charakterystycznymi dla kapitały²).

¹ Zmarły w 1153 Piotr Włost (lub Włostowic), śląski możnowładca i dowódca wojskowy księcia Bolesława Krzywoustego. Według tradycji fundator wielu kościołów i klasztorów. Bohater wrocławskich legend. Na pewno był fundatorem opactwa Benedyktynów na Ołbinie i opactwa Kanoników regularnych na Ślęzy (później przenieśli się na Piasek).

² Kapitała to pierwszy typ pisma łacińskiego. Litery mają symetryczne, pełne i zgeometryzowane kształty. Wszystkie są jednakowej wysokości, pisane osobno. Jest to pismo majuskułowe.

Il. 2. Napis na tympanonie z kościoła NMP na Piasku
(za: K. Ciechanowski, *Epigrafika romańska i wczesnogotycka w Polsce*,
Wrocław 1965)

Trzy razy pojawia się ligatura³ Æ. Natomiast brak innych skrótów pojawiających się w inskrypcjach. Treść napisu to dwa heksametry leonińskie⁴:

**HAS MATRI VENIÆ TIBI DO MARIA MARIÆ
HAS OFFERT ÆDES SWENTOSLAVS MEA PROLES**

Tę świątynię daję Tobie Mario, Matce Łaski, (ja) Maria,
Tę ofiaruje Świętosław, mój potomek.

TYMPANON FUNDACYJNY JAKSY Z KAPLICY ŚW. MICHAŁA NA OŁBINIE (2. POŁOWA XII W.)

Kolejna inskrypcja znajduje się na piaskowcowym tympanonie fundacyjnym, pochodzącym ze zburzonego w 1529 roku opactwa benedyktynów na Ołbinie. Pomimo zburzenia opactwa niektóre detale architektoniczne przetrwały⁵ — w tym omawiany tympanon. Jednak później, w XVIII wieku, zaginął i do 1962 roku był znany tylko z rysunków.

³ Ligatura to graficzne połączenie sąsiednich liter w taki sposób, że tworzą monogramatyczne całości. Ligatur używano, aby zaoszczędzić miejsca lub przyspieszyć pisanie.

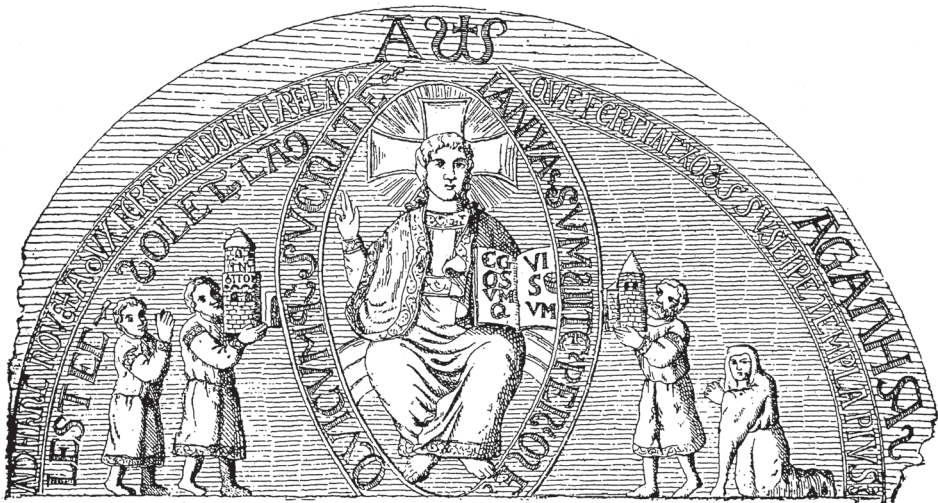
⁴ Leoniny (*versus leoninus*) to średniowieczne wiersze łacińskie (najczęściej heksametry i pentametry) o rymach wewnętrznych. Rymuje się wyraz stojący przed cezurą z ostatnim wyrazem wersu. W analizowanym tekście występują rymy:

veniae → *Mariae* oraz *aedes* → *proles*.

⁵ Innym zasługującym na wzmiankę detalem jest portal ołbiński, jeden z najpiękniejszych portali romańskich. Wkrótce po zburzeniu opactwa na Ołbinie wmurowano go w południową ścianę kościoła Marii Magdaleny, gdzie do dziś można go oglądać.

Il. 3. Tympanon fundacyjny Jaksy (fot. W. Machalski)

Il. 4. Tympanon Jaksy według rysunku z XVIII w.
(za: W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2002)

W 1962 roku został przypadkiem odnaleziony w murach wrocławskiego Arsenалу. Okazało się, że płyty użyto wtórnie: na odwrocie wykuto napis umieszczony potem nad wejściem do byłego Archiwum Państwowego — awers tympanonu wraz z napisem zamurowano. Tympanon — używając terminologii stosowanej do zwojów papirusów — stał się opistografem. Dziś możemy go oglądać we wrocławskim Muzeum Architektury.

Il. 5. Rewers tympanonu Jaksy (fot. W. Machalski)

Efektom prac kamieniarskich podczas przeróbki napisu jest brak części liter na brzegach; obok siebie znajdują się litery kapitaly i uncjały⁶, pojawiają się też litery greckie. Napis jest wykonany głównie majuskułą, ale pojawia się też minuskuła. Skrótów jest mało, a tekst jest łatwy do odczytania (brakujące fragmenty można zrekonstruować na podstawie rysunków wykonanych przed przeróbką).

Tympanon miał upamiętnić ufundowanie kaplicy św. Michała przez Jaksę z Kopanicy (zięcia Piotra Włosta) wraz z żoną Agatą. Miał też upamiętnić ufundowanie kościoła w Bytomiu przez księcia Bolesława Kędzierzawego wraz z synem Leszkiem, o czym zresztą możemy się z inskrypcji dowiedzieć.

W samym środku tympanonu znajduje się Chrystus w mandorli. Przedstawiony jest jako sędzia, z otwartą księgą życia w ręce. Łuk tęczy (tu jako tron), litery alfa i omega nad jego głową oraz tekst na księdze nawiązują do apokaliptycznej wizji św. Jana.

1. Nad mandorlą umieszczone są litery A i Ω , które nawiązują do Apokalipsy i symbolizują Chrystusa:

“Jam jest Alfa i Omega, mówi Pan Bóg, który jest, który był i który przychodzi” Ap.1,8.

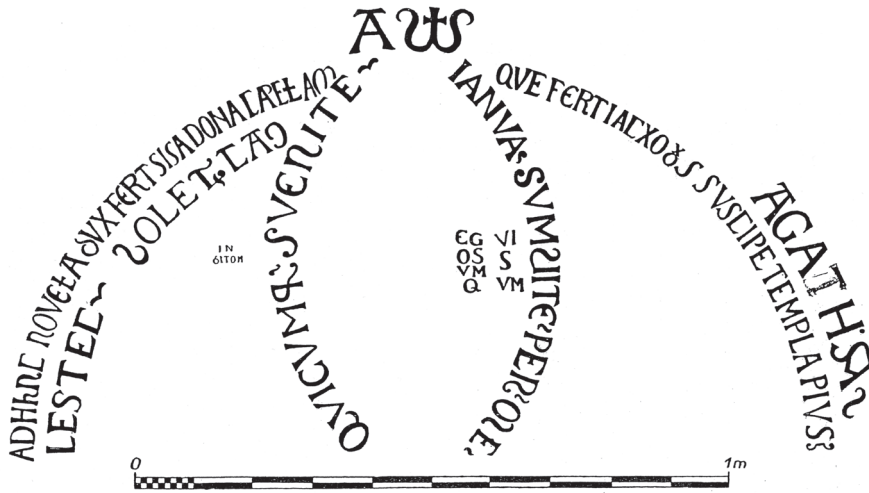
“Jam jest Alfa i Omega, początek i koniec” Ap.21,6.

2. Na głównym łuku tympanonu znajduje się napis (dystych leoniński⁷: heksametr i pentametr)

⁶ Uncjała wywodzi się z kapitaly, ale jej litery mają dużo mniej kantów, a więcej krągłości. Jest w dalszym ciągu pismem majuskułowym, ale wykazuje już tendencje minuskułowe.

⁷ Ta inskrypcja to dystych leoniński składający się z heksametru i pentametru. Jak w każdym leoninie, rymuje się wyraz przed cezurą z końcowym wyrazem wersu:

novellam → *capellam* oraz *deus* → *pius*.

Il. 6. Napis na tympanonie Jaksy
(za: K. Ciechanowski, *op. cit.*)

AD HANC NOVELĀ dVX FERT SVA DONA CAPELLAM
QVE FERT IACXO δS SVSCIPE TEMPLA PIVS⁸

Po rozwiązaniu skrótów⁹ i osobnym zapisie ligatury A i P tekst inskrypcji jest następujący:

AD HANC NOVEL(L)A(M) dVX FERT SVA DONA CAPELLAM
QVE FERT IACXO d(E)VS SVSCIPE TEMPLA PIVS

Do tej nowej kaplicy książę niesie swoje dary.
(Te) świątynie, które przynosi Jaksza, przyjmij Boże łaskawy

3. Wokół mandorli biegnie napis nawiązujący do bardzo popularnej w średnio-wieczu symboliki bramy niebios (*porta coeli*):

IANVA SVM VITE PER ME / QVICVMq(VE) VENITE¹⁰

Jestem bramą życia, przeze mnie wejdźcie wszyscy

4. Po prawej stronie Chrystusa stoi Bolesław Kędzierzawy z synem Leszkiem. Książę ofiaruje Chrystusowi model świątyni; nad obydwo ma postaciami wryte są ich imiona:

⁸ Zgodnie z obowiązującymi przy wydawaniu inskrypcji zasadami podkreśleniem oznacza się litery, które uległy zniszczeniu i znane są tylko ze starych rysunków lub odrysów. W nawiasie okrągłym zaś podaje się rozwiązanie skrótów.

⁹ W wyrazie NOVELLAM pojawia się tylko jedno „L” przekreślone w połowie kreską, co ma oznaczać geminatę oraz opuszczone jest końcowe „M”; ten ostatni skrót oznaczony jest kreską nad poprzednią literą. Skrócony też jest też wyraz DEUS. W wyrazie CAPELLAM na rycinie jest także „L” przekreślone w połowie kreską, natomiast na tympanonie jest podwójne „L”.

¹⁰ W wyrazie VENITE prawie nieczytelna jest litera „I”, co oznacza się kropką pod taką literą.

BOLEZLA⁹ LESTEC

a na modelu świątyni:

IN bITOM

5. Z lewej strony Chrystusa znajdują się fundatorzy kaplicy św. Michała: Jaksa z żoną Agatą; nad nią, po zewnętrznej stronie tympanonu, wyryte jest jej imię:

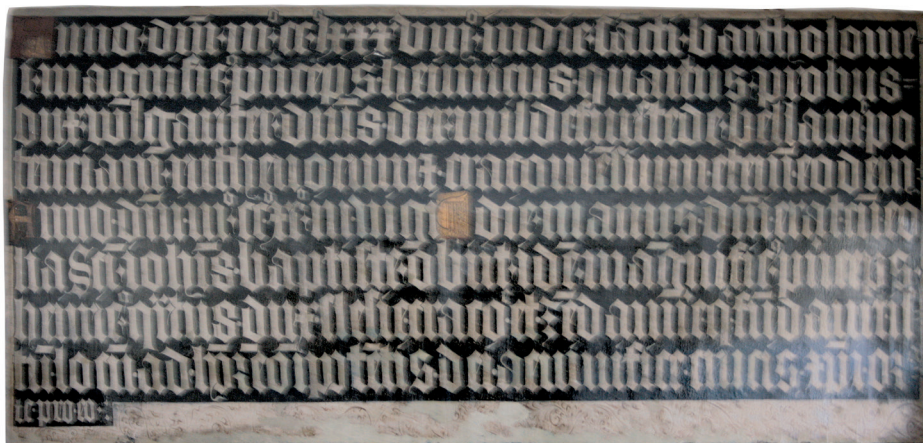
AGATHA

6. Na księdze trzymanej przez Chrystusa znajduje się napis:

EGO SVM QVI SVM

„Jestem, który jestem” (odpowiedź Boga na pytanie Mojżesza o jego imię, Ks. Wyjścia 3,14).

TABLICA FUNDACYJNA KOŚCIOŁA ŚW. KRZYŻA (PO 1290)

Il. 7. Tablica fundacyjna z kościoła Świętego Krzyża (fot. W. Machalski)

Następna inskrypcja pochodzi z tablicy fundacyjnej kościoła Świętego Krzyża. Pierwotnie była ona umieszczona na ścianie prezbiterium tego kościoła, dziś znajduje się we wrocławskim Muzeum Archidiecezjalnym. Została wykonana z drewna, a napis na niej namalowano.

Napis został wykonany minuskułą gotycką, pojawia się w nim bardzo dużo skrótów różnego rodzaju (ligatury, kontrakcje, skróty konwencjonalne, litery nadpisane itp.¹²), w których często brak konsekwencji. Ze względu na nagromadzenie skrótów i ryt pisma (minuskuła gotycka) napis jest trudny do odczytania.

¹¹ Znak 9 jest znakiem skrótu na **-us**.

¹² Dwa najczęściej spotykane w inskrypcjach skróty to suspensja i kontrakcja. W suspensji (skrócenie przez odcięcie) wyraz zostaje skrócony tak, że zostaje z niego tylko część początkowa: jedna,

Tekst napisu brzmi:

Anno • dñi • m° • cc° • lxxxviii° • in die • sacti • bartholome=
 i • magnific9 • p'nceps • heinricus • quartus • probus =
 dux • wlgariter • diūs • der • milde • furstede • bellauit • po
 tenciam • ruthenorum • t • cracouiēsium • eteni • eodem =
 Anno • dñi • m° • cc° • xc° • in • vigi # die • manus • dñi • erat • cū • eo
 lia scī • iohīs • baptiste • obiit • idē • magnific9 • p'nceps •
 heinric9 • q'rtus • dux • slesie • craco° • et • seđami'e • q' • fuđauit • is =
 tū • locū • ad • hōrēōipotētis • dei • acvivifice • crucis • xpi • or^a =
 te • pro • eo

A po rozwiązaniu skrótów i poprawieniu kolejności zdań w wersji 5 i 6 czytamy:

**Anno d(omi)ni mcccxxxviii in die sa(n)cti bartholome/i
 magnific(us) p(ri)nceps heinricus quartus probus
 dux vulgarter di(ct)us der milde furste debellavit
 po/tenciam ruthenorum et cracovie(n)sium eteni(m) eodem
 die manus d(omi)ni erat cu(m) eo # Anno d(omi)ni mcccxc in vigi/ia
 s(an)c(t)i ioh(ann)is baptiste obiit ide(m) magnific(us) p(ri)nceps
 heinric(us) q(ua)rtus dux slesie craco(vi)e se(n)dami(ri)e q(ui) fu(n)davit
 is/tu(m) locu(m) ad ho(no)re(m) o(mn)ipote(n)tis dei ac vivifice crucis chr(ist)i
 ora/te pro eo**

Roku Pańskiego 1288, w dniu św. Bartłomieja, znamienity władca Henryk IV Prawy, książę powszechnie zwany Łagodnym Księciem, pokonał potęgę Rusinów i krakowian, bowiem owego dnia ręka Pana była z nim.

Roku Pańskiego 1290, w wigilię św. Jana Chrzyciela, zmarł tenże znamienity władca Henryk IV, książę Śląska, Krakowa i Sandomierza, który ufundował to miejsce ku czci wszechmogącego Boga [i życiodajnego Krzyża Chrystusa. Módlcie się za niego.]

Z historycznego punktu widzenia bardzo ciekawym zjawiskiem jest występujący w tym napisie fragment w języku niemieckim, dlatego zwłaszcza, że inskrypcje w językach narodowych pojawiają się później.

Otóż książę Henryk Probus był według autora napisu nazywany *der milde Fürste*, czyli *Łagodnym Księciem*. Skoro tak był nazywany powszechnie (*vulgariter*), przez lud (*vulgus*), to znaczy, że w owym czasie we Wrocławiu ten język był bardzo popularny.

dwie lub trzy litery. W suspensji po skróceniu zwykle stawiano kropkę. W kontrakcji (skrócenie przez ściągnięcie) z wyrazu wypada jego środek, a pozostaje początek i koniec. Nad wyrazem ściągniętym stawiano kreskę. Zob. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2002, lub J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2004.

Tutaj przeważają kontrakcje, które były bardzo popularne w średniowieczu. W wielu wyrazach opuszczone są litery „m” i „n”; pojawiają się konwencjonalne skróty: **t** = et, **xpi** = Christi, **9** = -us. „V” i „u” pojawiają się w charakterystycznym dla średniowiecza zapisie jako „w”: **wlgariter** = vulgarter.

KAMIENNA TABLICA NA BUDYNKU PLEBANII
PRZY UL. BOŻEGO CIAŁA WE WROCŁAWIU (1492)

Il. 8. Tablica na budynku plebanii kościoła Bożego Ciała (fot. W. Machalski)

Ostatnia inskrypcja, którą omówię, znajduje się na zachodniej ścianie plebanii kościoła Bożego Ciała. Informuje o tym, że kiedyś w tym miejscu znajdował się szpital. W XIX wieku zabudowania szpitalne rozebrano i wybudowano obecną plebanię. Napis wykonano minuskułą gotycką. Pomimo niewielkiej liczby konwencjonalnych skrótów (jedna kontrakcja i jedna suspensja¹³ oraz bardzo dużo opuszczonych liter „m” i „n”) trudny do odczytania (ryt pisma!).

Treść napisu:

Anno • dñi • m° • cccc° • nona
gesiō • secuđo • erectũ • ē • hoc • e •
dificiũ • pro • laude • dei • et • su
stetacioe • pauperũ • i • hoc • hos
pitali • degentium 1492

A po rozwiązaniu skrótów:

Anno d(omi)ni mcccc nona
gesi(m)o secu(n)do erectu(m) e(st) hoc
e/dificiu(m) pro laude dei et
su/ste(n)tacio(n)e pauperu(m) i(n) hoc
hos/pitali degentium 1492

¹³ Kontrakcja to **dñi** (domini), a suspensja **ē** (est).

Roku Pańskiego 1492 ten budynek został wybudowany na chwałę Boga i dla wsparcia biednych przebywających w tym szpitalu 1492.

Należy przypomnieć, że szpitale powstające we Wrocławiu już od XIII wieku i zakładane oraz wspierane przez książąt, biskupów, możnowładców, a później mieszczan, cechy i radę miejską, miały charakter raczej przytułków niż szpitali. Niosły pomoc ubogim i potrzebującym, a opieka medyczna była tylko jedną z form pomocy.

We Wrocławiu jest dużo więcej inskrypcji łacińskich pochodzących ze średnio-wieczia, ale większość z nich to inskrypcje nagrobne, mające upamiętniać osoby zmarłe. Można je spotkać na tumbach i bardzo popularnych w owym okresie tablicach nagrobnych. Nie są więc brane pod uwagę w niniejszym artykule.

Napisy tu prezentowane nie są specjalnie skomplikowane czy długie. Te krótsze, pochodzące z tympanonów fundacyjnych, zapisane kapitałą, są bardzo łatwe do odczytania i przetłumaczenia. Jednak ich budowa, jeśli weźmiemy pod uwagę metrum oraz rymy wewnętrzne, jest dosyć kunsztowna. Napisy dłuższe, jeśli chodzi o treść, też nie są specjalnie skomplikowane, czy trudne do przetłumaczenia. Problem stanowi ich odczytanie. Minuskuła gotycka, z bardzo dużą liczbą różnorodnych skrótów, nie jest łatwa do czytania nawet dla osób dobrze znających łacinę.

TITULI WRATISLAVIENSES.

PARTIE 1. LES INSCRIPTIONS LATINES LES PLUS ANCIENNES

Résumé

On trouve à Wrocław un grand nombre d'inscriptions latines datant du moyen âge. Ce sont pour la plupart des inscriptions de pierres tombales. Nous présentons dans cet article quatre inscriptions latines provenant de monuments du moyen âge.

Deux de ces inscriptions proviennent de tympanons de fondateurs: l'un se trouve dans l'église Notre-Dame du Sable, et l'autre provient de l'abbaye bénédictine d'Ołbin démolie en 1526. Ces inscriptions sont en lettres capitales, très courtes (deux vers) et faciles à déchiffrer et à traduire. Mais si on analyse leur métrique et leurs rimes internes, leur construction indique une grande maîtrise.

Les deux autres proviennent de plaques (plaque commémorative d'un fondateur de l'église de la Sainte-Croix, et plaque de la cure de l'église du Corps du Christ). Elles sont en caractères minuscules gothiques et comprennent un grand nombre d'abréviations diverses qui les rendent difficiles à déchiffrer, mais elles sont faciles à traduire.